

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2020, № 2 (90)

2 /2020

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің (ҚР БҒМ БҒБК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Аяган Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институты

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)
Алимбай Нурсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан(Казахстан)

Ажигали Серик Ескендирович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, Институт истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Еимухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абилсейт Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского(Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrahmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)
Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Gottingen University (Kazakhstan)
Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)
Mansura-Haydar, professor, (India)
Masov Rakhim Masovich, Macov Paxim Macovuch, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)
Muktar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)
Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)
Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)
Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)
Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)
Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)
Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:
Айжамал Құдайбергенова

Редактор:
Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:
Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 272-46-54
E-mail: Otanhistory@gmail.com
Электрондық мекен-жай:
<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж.
9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кәулігіне ие болды.
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

ҒТАХР 03.81

АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ирина Бекзатқызы

ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының
ғылыми қызметкері, жаратылыстану ғылымдарының магистрі
E-mail: irinabekzatkyzy@gmail.com

Түйіндеме. Мақала Ақмола облысының тарихи топонимдерінің өзгеріске ұшырау мәселелеріне арналған. Зерттеуде әртүрлі кезеңдерде аймақ топонимдерінің трансформациялануының тарихи себептері қарастырылады. Сондай-ақ, аймақта жаңа топонимдердің пайда болуы, нысанды қайта атау, атаудың бұрмалануы және калькалау тәсілі арқылы топонимдердің өзгеріске ұшырау мәселелері қамтылған. Зерттеудің мақсаты қарастырылып отырған аумақтағы топонимдер трансформациясының тарихи себептерін аша отырып, идеологиялық тұрғыдан ескірген елді-мекен атауларын нақты деректер негізінде қайта қалпына келтіру болып табылады. Мақаланы жазу барысында архив құжаттары мен ескі картографиялық материалдар негізге алынып, нақты дәлелдер келтірілді. Зерттеу нәтижесінде облыс аумағында славян топонимдерінің көптеп кездесуі Ресей империясының саясатымен, сондай-ақ кеңес үкіметі мен тың және тыңайған жерлерді игеру кезіндегі қоныс аудару процесімен байланысты болды деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: топонимика, тарих, тарихи топонимдер, географиялық атаулар, ойконимдер, топонимдердің трансформациялануы, Ақмола облысы.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің №BR05236868 «Сарыарқаның мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және насихаттау» жобасын жүзеге асыру аясында жазылды.

МРНТИ 03.81

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ ТОПОНИМОВ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Ирина Бекзатқызы

научный сотрудник Научно - исследовательского института «Халық қазынасы»
Национального музея РК, магистр естественных наук
E-mail: irinabekzatkyzy@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена проблемам трансформации топонимов Акмолинской области. В работе рассматриваются исторические причины изменения топонимов региона в разные периоды. Также рассмотрены вопросы возникновения новых топонимов в регионе, переименования объектов и трансформации топонимов путем калькирования и неправильного произношения. Целью исследования является восстановление идеологически устаревших названий населенных пунктов на основе архивных данных с раскрытием исторических причин трансформации топонимов на рассматриваемой территории. В ходе подготовки статьи за основу были взяты архивные документы и старые картографические материалы. В результате исследования сформулирован вывод, что большое количество славянских топонимов на территории региона были связаны сполитикой Российской Империи, а также с переселениями советского периода при освоении целинных и залежных земель.

Ключевые слова: топонимика, история, исторические топонимы, географические названия, ойконимы, трансформация топонимов, Акмолинская область.

IRSTI 03.81

THE STUDY OF TRANSFORMATION OF TOPONYMS IN AKMOLA REGION

Irina Bekzatkyzy

researcher at the National Heritage Research Institute of the National Museum
of the Republic of Kazakhstan, master of natural Sciences
E-mail: irinabekzatkyzy@gmail.com

Abstract. This article focused on problems of the Akmola region toponyms transformation. The paper considers the historical reasons for changing the toponyms of the region in different periods. The issues of new toponyms appearing in the region, renaming objects, and transforming toponyms by literal translation and mispronouncing are also considered. The research purpose is to restore historical names of localities based on archival data with the disclosure of historical reasons for the transformation of toponyms in the territory under consideration. While preparation this article, archival documents and old cartographic materials were used as the basis. The study concludes that a large proliferation of Slavic toponyms in the region were associated with the policy of the Russian Empire. As well as with Soviet period migrations during the development of virgin and fallow lands.

Keywords: toponymy, history, historical toponyms, geographical names, oikonoms, transformation of toponyms, Akmola region.

Кіріспе. Топонимдер сол жерді мекен еткен халықтың материалдық және рухани мәдениетінің бай мұрасы болып табылады. Олар әр кезеңдердегі сан түрлі тарихи оқиғалардың куәсі. Қоғам дамуы процесінде, негізінен түрлі сыртқы факторлардың әсерінен қоршаған ортада түрлі өзгерістер орын алады. Олардың қатарына географиялық атаулардың өзгеріске ұшырауы да жатады. Біз қарастырып отырған Ақмола облысының топонимиясы да әртүрлі кезеңдерде түрлі саяси және тарихи оқиғалардың әсерінен өзгерістерге ұшырап отырды.

Тарихы ежелден бастау алатын Ақмола облысы қазақ тарихында өзіндік орны бар аймақтардың бірі. Облыстың ежелгі және орта ғасырлардағы маңызды рухани мұрасы оның қоныстарының, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерінің, географиялық нысандарының атаулары болып табылады. Олар көптеген тарихи мәселелерді шешуде аса маңызды дереккөз бола алады. Себебі аймақ топонимдерінде қазақ халқының мәдениеті, дүниетанымы, өмір сүру салты мен ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылығы айқын көрініс тапқан.

Аумақ топонимдерін зерттей отырып, бірінші кезекте жергілікті жердің тарихына, халықтың тұрмысы мен мәдениетіне назар аударылды. Аймақтың топонимикалық жүйесінің қалыптасуына жергілікті жердің географиялық ерекшеліктерімен қатар, аумақтағы халықтар қоныстануының тарихи кезеңдері, ежелгі көші-қон мен ұлтаралық байланыстар, этностардың таралуы және ғасырлар бойы қазақ жерінде орын алған тарихи, саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер де әсер етті. Жүргізілген топонимикалық зерттеулер облыс аумағына түрлі этникалық топтардың қоныстануы нәтижесінде аймақ топонимдерінің өзгеріске ұшырағандығынан ауқымды ақпарат берді. Зерттеу нәтижесінде аймақтағы идеологиялық тұрғыдан ескірген топонимдердің тарихи атауларын қалпына келтіру қажеттілігі анықталды. Бұл тақырыптың өзектілігін айқындай түседі.

Зерттеудің жаңалығы ретінде ізденіс барысында қол жеткізген облыс аумағындағы кейбір елді-мекендердің тарихи атаулары ұсынылады. Ұсынылған мәліметтер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивтің (бұдан былай – ҚРОМА) №317 қорынан алынған №58 «Ақмола облысының қоныс аудару аудандарындағы елді (бос жерге) орналастыру барысы туралы мәлімдеме» және №393 қордың №124 «Көкшетау уезінің болыстары бойынша құрылған жылы мен учаскенің атауы көрсетілген селениелер тізімі» құжаттарына, сондай-ақ, Омбы облыстық тарихи архивінің (бұдан былай – ООТА) №198 қорындағы №13 «Ақмола облысы Атбасар уезіндегі қоныс аудару және қосалқы жерлерінің картасына» негізделген. Қазіргі

таңда тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеологиясының негізгі белгілерінің бірі ретінде тарихи атауларымызды қалпына келтіру мәселесі үлкен саяси-идеологиялық мәнге ие. Тарихи географиялық атауларды зерттеу және оларды қалпына келтіру жердің этникалық тиістілігін анықтауға және халқымыздың тарихи-мәдени мұрасын қайта жандандыруға мүмкіндік береді.

Мақаланың деректік базасы орыс географтары мен саяхатшыларының еңбектері, жергілікті өлкетанушылардың жазбалары және автордың зерттеліп отырған аумақта жүргізген далалық этнографиялық экспедицияларының материалдары болып табылады. Негізгі топонимикалық дерек ретінде ҚРОМА №317 (Переселенческое управление в Акмолинской области), Астана қаласы мемлекеттік архиві (бұдан былай – АҚМА) №362 (Фонд А.Ф. Дубицкого) және ООТА №198 (Коллекция картографических документов за 1766-1917 годы) қорларынан алынған деректер пайдаланылды. Аталған дереккөздер мақаланың мазмұны мен ғылыми жаңалығын ашуға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында тарихи-географиялық, тарихи-лингвистикалық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Бұл топонимдердің қалыптасу тарихын, бастапқы мағынасы мен олардың өзгеріске ұшырау себептерін жете зерттеуге мүмкіндік берді.

Ақмола өңірі зерттеушілердің назарын өзіне ерте кезден-ақ аударды. Аймақ туралы алғашқы деректер орыс географтары мен саяхатшыларының еңбектерінде жарық көрді. Аз зерттелген өлкеге сондай-ақ жазушылар, этнографтар, тіл мамандары, ботаниктер, зоологтар, археологтар мен тарихшылар қызығушылық танытып, аймақтың табиғатын, ежелгі материалдық мәдениет ескерткіштерін, жергілікті халықтың салт-дәстүрлерін зерттеп, жазба қалдырды.

Әр кезеңдерде Солтүстік және Орталық Қазақстанды зерттеумен П. Рычков (Рычков, 1762), В. Шангин (Сибирский вестник, 1818), А. Левшин (Левшин, 1996), И. Словцов (Словцов, 1878), В. Радлов (Радлов, 1893) және басқа да орыс ғылымының көрнекті өкілдері айналысты. Олардың қатарында қазақ ғалымы, демократ және ағартушы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов та болды.

Алғашқылардың бірі ретінде В.Н. Татищевті ерекше атауға болады. Ол Сібір аумағының географиясы, тарихы, этнографиясы, археологиясы, сондай-ақ тіл ғылымы бойынша құнды деректер жинады. Ғалым өз жұмыстарында жергілікті аңыздар мен тұрғындармен жеке сауалнама жүргізу барысында алынған материалдарды да қолданды. Оның «Общее географическое описание Сибири» атты аяқталмай қалған кітабы аймақты зерттеудегі құнды еңбек болып саналады. Екі бөлімнен тұратын кітаптың бірінші бөлімі Сібірдің жалпы сипаттамасына, екіншісі – Сібір аудандарының сипаттамасына арналған. Сондай-ақ, ол әр түрлі терминдердің мағынасын ашуға көп көңіл бөлді. Аталған кітаптың «О имени Сибири» деп аталатын тарауы «Сібір» атауының шығу тегіне арналған.

Татищевтің бұл еңбегі аяқталмағандығына қарамастан, Сібірдің табиғаты, экономикасы мен мәдениеті туралы мәліметтерді жинақтаудағы алғашқы талпыныс болды. Қазақстан аумағы кең көлемде сипатталған бұл кітап біз үшін үлкен қызығушылық тудырады. В.Н. Татищев Қазақстан туралы ғана емес, сонымен қатар біз қарастырып отырған облыс туралы алғашқы жүйелендірілген мәліметтер берді (АҚМА, I. 24: 38-42).

Ақмола аймағын зерттеушілердің бірі П.И. Рычков болды. Ол 1762 жылы жарық көрген «Топография Оренбургской губернии» кітабында Есіл өзені, Ереймен, Көкшетау тауларын және Ботағай (Татағай) қалашығын сипаттап жазады (Рычков, 1762: 169-170, 185). Шамамен сол уақытта орыстар «Горкая линия» деп атаған аумақ бойымен жүріп өткен академик П. Паллас пен И. Фальк қазіргі Ақмола облысы аумағының қысқаша сипаттамасын жазды.

Есілдің сол жақ жағалауына 1771 жылы капитан Дьяков отряды саяхат жасады. 1804 жылға дейін Солтүстік және Орталық Қазақстан туралы жарық көрген басылымдар сирек болғанын айта кету керек. Әдетте экспедицияларда жиналған мәліметтер архивтерде немесе генерал-губернаторлардың кеңселерінде сақталған. Тек 1804 жылдан бастап географ А.М. Щекатов Мәскеуде «Словарь географический

Российского государства» сөздігін басып шығарғаннан кейін, аймақтағы бекіністер, Есіл даласының табиғаты, географиялық және геологиялық ерекшеліктері туралы деректер жүйелендірілген бірқатар мақалалар мен очерктер жарияланды. Есіл, Нұра, Сарысу, Қорғалжын және басқа да өзендер мен көлдердің жағалауларында ежелгі жерлеу ескерткіштері, қалашықтар мен суландыру жүйелері болды. Мұнда үлкен табиғи байлықтар мен өзіне тән жануарлар мен өсімдіктер әлемі болды. Сонымен қатар бұл аудандар әскери-стратегиялық және сауда-шаруашылық маңызға ие болды. Сондықтан экспедициялар өңірді зерттеп, сипаттай отырып, елді мекендер мен бекіністерді салуға арналған орындарды да іздестірді (АҚМА, I. 20: 81).

Саяхатшы В. Шангин 1815-1816 жылдары қазіргі Көкшетау, Атбасар және Нұр-Сұлтан қаласы орналасқан жерлерді зерттеді. 1818 жылы жарық көрген «Сибирский вестник» журналында ол Нұра өзенінің оң жақ жағасында Қорғалжыннан 55 шақырым жерде орналасқан қираған қала орны мен Ерейментау тауларының маңындағы екі бекініс туралы жазып, Нұра өзенінің жоғарғы жағындағы ежелгі мыс кенішінің жанында орналасқан қираған мұнара мен Жақсықон өзеніндегі тас ғимараттардың қалдықтарын сипаттады (Сибирский вестник, 1818:89-90).

Қазіргі Ақмола облысының аумағын зерттеу Ақмола, Көкшетау бекіністері, пикеттер мен пошта станциялары құрылғаннан кейін ерекше қарқын алды. Бұл кезде саяхатшыларға ұзақ сапарға шығу қауіпсіз болды. Нәтижесінде өлкенің жан-жақты сипаттамасын жасап қана қоймай, жекелеген аудандары картаға енгізілді.

Подполковник Шубиннің отрядында болған казак офицері Шахматов пен топограф Казлов 1830 жылдың жазында Ақмола даласында болып, ондағы өзен-көлдер, топырақ, климат, өсімдіктер мен жануарлар әлеміне, сондай-ақ көшпелі ауылдардың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне сипаттама берді және жерді көз мөлшерімен өлшеу арқылы жоспарға түсірді. Екінші рет 1831 жылдың 29 мамырында, бұл кезде жүзбасы болған Шахматов орыс казактары отрядымен бірге Ақмола бекінісінен шығып, жаз бойы Нұра мен Есіл өзендері арасындағы жерді топографиялық картаға түсірді және Қорғалжын көлі туралы жазып, Ботағай (Татағай) қалашығының қираған орнының суретін қағаз бетіне түсірді. 1836 жылы ботаник Л. Мейер құнды материалдар жинай отырып, Есілдің бастауына дейін жетті (АҚМА, I. 22:41).

Аймақ бойынша жасалған ең іргелі зерттеулерге тарихшы А. Левшиннің 1832 жылы Петербургте шығарылған «Описание Киргиз-Казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» еңбегі жатады. Ресей Сыртқы істер министрлігіндегі қызметі барысында үнемі Қазақстанның тарихи-географиялық жағдайын сипаттайтын құжаттарды кездестірген ол казак жеріне көп сапар шегіп, бақылап отырды. Жинақталған мәліметтерді ол аталған еңбекте бір жүйеге келтіреді. Ол да Ботағай (Татағай) қала жұртын назарсыз қалдырмады. Левшин «Қорғалжын көліне құятын Нұра өзенінің сол жағында өзеннің жоғарғы сағасынан 27 шақырым жерде Татағай немесе Ботағай атты қала болған деп жазады (Левшин, 1996:107).

Ақмола облысының көптеген жер-су атаулары өлкетанушы И.Я. Словоцтың еңбектерінде көрініс табады. И.Я. Словоц өзінің «Путевые заметки введенные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году» атты еңбегінде аймақтағы тау, орман және су объектілеріне сипаттама беріп, көптеген географиялық атауларды картаға түсірді. Өлкетанушының бұл жазбалары 1878 жылы Ертіс өзенінің сол жағалауы мен Есіл өзенінің оң жағалауы арасындағы қазақ даласының солтүстік бөлігінде және Омбы мен Петропавл арасындағы саяхаты кезінде қағазға түскен (Словоц, 1878).

XX ғасырдың басынан бастап түркі тілдеріндегі топонимдерді зерттеумен көптеген тілтанушы ғалымдар, тарихшылар, этнографтар, географтар айналыса бастады. Түркі халықтарының топонимикасы мен терминологиясын зерттеуге В.В. Радлов, Л.С. Берг, А.Н. Кононов, П.Мелиоранский, В.В. Бартольд және т.б. белгілі ғалымдар үлкен үлес қосты. Белгілі бір халықтың өмір сүру аумағы қазіргі және бұрынғы топонимикалық кеңістігінің көмегімен анықталатыны ақиқат. Түркітанушы академик В.В. Радлов Сібір халықтарының топонимиясын, тілдерін, этнографиясын және археологиясын зерттей отырып, Сібір халқының қоныс аударуы және олардың ежелгі мекендеу ортасы туралы қорытынды жасады. Ол XIX ғ.соңы мен XX ғ. басында өзінің «Опыт словаря

тюркских наречий» (1893-1911) кітабында түркі лексикасынан алынған ауқымды топонимикалық және терминологиялық материалдарды жинақтап, басып шығарды. Көптеген түркі терминдері мен топонимдері туралы түсінік берді (Радлов, 1893).

Облыстың жер-су аттарын зерттеуде Ф. Щербинаның статистикалық жинақтары да ақпараттық құнды дерек болып табылады. «Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей» атты 3 томдық жинақта Ақмола облысының Көкшетау, Атбасар және Ақмола уездеріндегі ауылдардың статистикалық мәліметтері, ақсақалдар есімі бойынша берілген қазақ қыстақтары мен қоныстарының атауы жазылған. Сондай-ақ ауыл құрылған жыл мен жақын маңдағы өзен-көл атаулары да осында көрініс табады (Материалы по кирг. земл., 1898).

Топонимика жеке ғылым ретінде кеңес үкіметі кезінде айтарлықтай дами бастады. Аймақтық топонимикалық зерттеулермен қатар, топонимиканың теориясы мен практикасының түбегейлі мәселелерін ашатын әдістемелік сипаттағы жұмыстар пайда болды. Бұл жұмыстардың қатарында белгілі ғалым В.А. Жучкевичтің «Общая топонимика» еңбегін атап өткен жөн. Онда басқа да посткеңестік елдермен қатар Қазақстан топонимиясына да жалпы сипаттама берілген (Жучкевич, 1968).

Қазақстанда топонимика ғылымы ХХ-ғасырдың 40-жылдарынан бастап қарқынды дами бастады. Жалпы қазақ ономастикасы мәселелерін зерттеуде Е. Абдрахманов, Е. Қойшыбаев, Т. Жанұзақ, Е. Керімбаев, А.Е. Жартыбаев, Қ.Қ. Рысберген, С.Қ. Иманбердиева, Б. Бияров зерттеулерінің маңызы зор. Қазақ топонимикасы бойынша алғаш қазақ тілінде 1959 жылы жарық көрген ауқымды ғылыми жұмыс А. Абдрахмановтың «Қазақстанның жер-су аттары» атты еңбегі болды. Ол аталған ғылыми жұмысында Қазақстанның ірі қалаларының, кенттерінің, елді-мекендерінің, аудандарының, аудан орталықтарының және теміржол станцияларының атауларына, жалпы саны 800 ойконимге топонимикалық талдау жүргізді (Абдірахманов, 1959). Бұл зерттеулердің барлығы лингвистикалық сипатта болғандығын атап өту керек.

География ғылымы тұрғысынан қазақ географиялық атауларын алғаш рет өткен ғасырдың 60-шы жылдарының басында Г.К. Қоңқашбаев зерттеді. Ол өзінің көптеген зерттеулерінде қазақ халқының географиялық терминологиясының қаншалықты бай екенін көрсетіп, Қазақстан аумағында сақталған моңғол топонимикалық элементтерін анықтады, сондай-ақ, түркі тілдес терминологияның заңдылықтарын белгілеп, олардың этимологиясын ашты. Ол алғаш рет қазақ халық терминдерін жинақтап, олардың Қазақстан топонимдерін құрудағы белсенді рөлін атап көрсетті (Конкашпаев, 1949; Конкашпаев, 1959). 1963 жылы жарық көрген «Словарь казахских географических названий» сөздігінде 2100 географиялық атау мен олардың қазақша нұсқалары мен орыс тіліндегі баламалары, семантикасы, жергілікті географиялық терминдер жинақталды (Конкашпаев, 1963). Бұл жұмыс бүгінгі күнге дейін өзінің ғылыми құндылығын жоғалтпаған Қазақстан топонимикасы бойынша алғашқы географиялық еңбек болды. Кейінірек Э.М. Мурзаев, С.А. Абдрахманов, В.Н. Попова, Ә.С. Бейсенова, Ж.Д. Достай, соңғы жылдары арнайы аймақтық зерттеулер жүргізген Г.Н. Ксенжик, К.Д. Каймулдинова, А.С. Омарбекова, Ә.Е. Аябекова, Қ.Т. Сапаров және А.У. Маканованың зерттеулері де географиялық атауларды зерттеуде айтарлықтай үлес қосты.

Аймақ топонимдеріне тарихи-лингвистикалық талдау белгілі лингвист, филология ғылымдарының докторы О.А. Сұлтаньяевтың еңбектерінде көрініс тапты. Оның еңбектері топонимдерді құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктері бойынша талдауға арналған. Ғалым өз зерттеулерінде атаулардың этимологиясына көп көңіл бөліп, топонимдердің этимологиялық сөздігін құрастырды (Сұлтаньяев, 1971). Профессор А. Абдірахманов пен О.А. Сұлтаньяевтың «Көкшетау өңірінің жер-су атаулары сөздігінде» Көкшетау өңірінің 2000-ға жуық жер-су атаулары қамтылған. Әсіресе ерте кезендерге тән ескі атаулардың шығу төркіні анықталған (Абдірахманов, Сұлтаньяев, 2015).

Тілтанушы Т. Жанұзақ Қазақстан топонимиясын зерттей отырып, құрылымдық типтері мен құрамын, топонимдердің этимологиясын қарастырады. Ғалымның редакторлығымен және Ө. Айтбаев, А. Абдірахманов, Б. Әбілқасымовтардың

қатысуымен жарық көрген «Орталық Қазақстанның жер-су аттары» атты еңбекте Орталық Қазақстан, Ақмола, Қостанай, Павлодар облыстарындағы жер-су аттарының пайда болу, қалыптасу жағдайы, олардың лексикалық-семантикалық типологиясы, грамматикалық жасалу жолдары, лексикалық қабаттары жайлы толық мағлұмат берілді (Орталық Қазақстанның..., 1989). Т. Жанұзақтың басшылығымен ҚР БҒМ тіл білімі институты авторларының бірлесуімен Қарағанды және Ақмола облыстары бойынша географиялық атаулардың сөздігі жасалды. Басып шығарылған Ақмола облысы каталогының 1 томында 5 мыңнан астам топонимдері мен түсініктемесімен бірге берілген жүздеген топоним құраушы халықтық терминдер бар (Каталог, 2002).

Ақмола өңірінің тарихи атаулары туралы құнды деректер өлкетанушы Клара Әмірқызының өлкетану жазбаларында да кездеседі. Өлкетанушы өз жазбаларында өлке тарихын баяндай отырып, өзгеріске ұшыраған қазақ атауларының тарихын архивтік нақты деректер негізінде дәлелдейді (Әмірқызы, 1993; Әмірқызы, 2001). Сондай қызықты деректер ақмолалық өлкетанушы, журналист А.Ф. Дубицкийдің жазбаларында да жарық көрген. Оның шығармаларында Ақмола өңірінің тарихы мен жер-су атауларына қатысты көптеген естеліктер қалдырылған (Дубицкий, 1992).

«Ақмола облысының географиялық нысандары номинациясының табиғи негіздері» тақырыбында 2004 жылы қорғалған А.У. Маканованың диссертациясы Ақмола облысының географиялық атауларының пайда болуы мен қолданылуының физика-географиялық негіздерін жүйелі топонимикалық талдауға арналды. Автор өз зерттеуінде Ақмола облысының географиялық объектілері атауларының ақпараттық деректер базасын құрып, оларға статистикалық талдау жүзгізді. Бұл еңбек топонимиканың географиялық бағытын дамытуға елеулі үлес қосты (Маканова, 2004).

Кейінгі жылдары облыстың тарих, өлкетану, топонимика мәселелеріне Қ.Қ. Әбуев, Ж.О. Артықбаев, П.В. Косович, Б.Бейсенбайқызы, М.С. Бөкеш, М.Б. Адрешев, Х. Жармұхамбетов, С. Аллажарұлы т.б. ғалымдар мен өлкетанушылар қызығушылық танытуда.

ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты ҚР Білім және ғылым министрлігінің №BR05236868 «Сарыарқаның мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және насихаттау» жобасын жүзеге асыру аясында 2018-2020 жылдар аралығында Ақмола облысының топонимикалық жүйесіне зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Негізгі бөлім. Қазақ халқы ғасырлар бойы түрлі саяси оқиғалардың куәсі болғандығы баршамызға белгілі. Қазақ жеріндегі елді-мекен, жер-су атауларының түрлі қабаттары (қытай, парсы, араб, моңғол, қалмақ, орыс) әр кезеңдердегі жаугершілік, басқыншылық заманның, саяси-әлеуметтік жағдайлардың айқын көрінісі. Дегенмен қытай, парсы, араб, моңғол, қалмақ тілдеріне қатысты топонимдер қазақ даласында аз кездеседі және олардың басым тобы қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп, тілімізге сіңісіп кеткен. Тілдік қабаттардың ішінде ең көп тарағаны орыс тіліндегі топонимдер болып табылады.

Зерттеу нысаны болып отырған Көкшетау өңірі үш жүздің басын қосқан ұлы қолбасшы Абылайдың (1711-1781) Хан ордасына айналған өлке. Дәл осы жерде 1740 жылы Орта жүз руларының солтүстік көршіміз Ресейге қосылуы туралы шешімі қабылданды. Көкшетау аймағының тарихы ресми әдебиеттерде Сарыарқа арқылы Омбыдан Орынборға дейін бекіністер, станицалар мен қоныстар салына бастаған уақыттан белгілі (Таңғажайып өлке, 2009: 9). Бұл тарихи оқиға өңірдің топонимикасына айтарлықтай әсер етті.

Ғалым М. Мырзахметов патша үкіметінің отаршылдық саясатының қазақ топонимдеріндегі көрінісін төмендегідей үш топқа бөледі:

1. 1731-1822 жылдар аралығында патша үкіметі қазақ хандықтарын сырттан билеп, протекторат есебінде ұстанған кезінде жер атауларын өзгертуді өте сақтықпен, қазақ даласының қас-қабағына қарай жүргізді.

2. 1822-1867 жылдар аралығында хандық билік жойылып, аға сұлтандық ел билеу жүйесі енген соң, қазақ жерін «бөлшекте де билей бер» дейтін отаршылдық принцип негізінде көптеген әкімшілік территорияларға жіктеді. Бұл тұста да ру басыларын бір-біріне қарсы қойып, отаршылдық саясатын оңай жолмен жүзеге асыру кезеңінде жер атауларын өзгерту әрекеті жиілей түсті.

3. 1868 жылғы «Жаңа низам» ережесі мен 1917 жыл аралығында отарланған қазақ жері мемлекет меншігі ретінде ресми түрде жарияланған соң, отаршылдық мазмұндағы географиялық жер атаулары мүлде көбейе түсті. Қазақтардың ұлан-асыр өлкесіндегі ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи атауларын отаршыл үкімет саналы түрде өзгертуді шындап қолға алды (Мырзахметов, 1993: 73-74). Ғалым пікірінен еліміздегі орыстанған географиялық жер-су атауларының қалыптасу кезеңдері мен себептерін айқын аңғаруға болады.

Орыс атауларының қазақ жерінде өрістей түсуіне 1861 жылғы шаруаларды басыбайлы құлдықтан босатқан патшалықтың аграрлық саясаты да әсер етті. Яғни Ресейдің орталық аудандарындағы шаруалар толқуын төңкерістен алшақ ұстау үшін оларды қазақ жеріне қоныстандыруды жоспарлы түрде жүзеге асыра бастады (Жартыбаев, 2008: 87).

Осылайша, орыс тіліндегі географиялық атаулардың қазақ жерінде жаппай көбейе бастауы XVIII ғ. I жартысынан басталып, XIX ғ. аяғына дейін орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударып, тұрақтауымен тікелей байланысты болды. XIX ғ. ортасында Көкшетау тауларының төңірегінде алғашқы орыс қоныстары – казак станицалары мен олардың жана ауылдары пайда болды. Алғашқылардың бірі Қотыркөл станицасы және одан бөлініп шыққан жеке елді-мекен, қазіргі Щучинск қаласы болды. Біраз кейінірек, 1870 жылы қазіргі Бурабай ауданының ортасында Бурабай станицасы пайда болды, кейін ол Бурабай кенті деп аталды (Қазбеков, 2011: 6).

Мурзаев Э.М. славян текті географиялық атаулардың Орталық Азия мен Қазақстан топонимиясының құрамына ену жолдарын былайша көрсетеді:

1. Отаршылдық саясаттың ықпалымен әкімшілік түрде қойылған атаулар, ондай атаулар темір жол станцияларына, қалаларға берілген.

2. Ресей және Украина жерлерінен шаруалардың көшіп келуіне байланысты қойылған атаулар.

3. Табиғат пен географиялық объектілерді зерттеу кезінде қойылған атаулар (Мурзаев, 1974: 202).

Ақмола өңірінде кездесетін өзге тілдегі географиялық атаулардың көпшілігі елді-мекен аттары, яғни ойконимдер болып келеді. Атаулардың басым тобы өңірге алғаш қоныс аударушылар мен жер өлшеушінің есімінен немесе тегінен қойылып отырды (Александровка, Алексеевка, Николаевка, Михаиловка, Петровка, Еленовка, Викторовка, Васильевка, Дмитриевка, Ольгинка, Семеновка, Константиновка т.б.). Кейбір атаулар православиялық дін идеологиясына сәйкес дін қайраткерлері, діни мейрамдар негізінде (Кондратовское, Рождественское, Крестовское т.б.) қойылса, келесі бір топтағы атаулар селениелер орналасқан өңірдің белгілі бір ерекшелігін бейнелейтін (Верхне-Ишимское, Раздольное, Тихогорское т.б.) атаулар тобын құрайды.

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін облыс аумағында көптеген жаңа идеологиялық атаулар пайда болды. Аймақта салына бастаған жаңа кәсіпкерлік мен елді-мекендерге, әсіресе өнеркәсіпті аудандарда, кен, зауыт, фабрика, ірі құрылыстар бар жерлерде орыс топонимдері көптеп қойыла бастады. Жаңа атаулар жаңа өмірдің көріністерін бейнелейтін кеңес, бостандық, партия, пролетариат, социалистік құрылыс, индустрия, техника, саясат сияқты ұғымдармен байланысты (Первомайское, Октябрьское, Прогресс, Дружба, Коллективист, Сознание, Объединение сил, Преображенкат.б.) символикалық атаулар болды (Жартыбаев, 2008: 206). Бұл үрдіс әсіресе 1954 жылы тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты кезінде кеңінен етек алды. Ресей, Белоруссия, Украина және КСРО-ның басқа да республикаларынан көшіп келген миллиондаған өзге ұлт өкілдері өздері қоныстанған жерлерге жаңадан ат берді немесе өздері көшіп келген елді-мекендер мен қалалардың аттарымен (Урюпинка, Таволжанка, Астраханка т.б.) атай бастады (Жартыбаев, 2008: 87-90). Көшіп келген қоныс атауына немесе кісі есімінің алдына «ново» сөзінің қосылуы арқылы да (Новокиевка, Новочеркасск, Новодонецк, Новоникольск, Новоандреевка, Новорыбинка, Новоалександровка, Новониколаевка т.б.) жаңа топонимдер пайда болды.

Облыс топонимиясында сол жерде көп кездесетін өсімдік немесе жануар аттарына байланысты қойылған фитонимдер мен зоонимдер де кездеседі: Камышенка, Сосновка,

Лесной Хутор, Зеленый бор, Щучье, Чаглинка, Журавлевка т.б. Кейбір ойконимдер қашықтық мәнін білдіріп, кейде «за», «при» қосымшалары арқылы да (Приишимское, Приречное, Пригородное, Заречное, Заозерное т.б.) жасалды.

Ал, келесі тізімдегі атаулардың өзіндік ерекшелігіне -во, -ское, -ая, -ное т.б. қосымшалармен беріліп, кейбір қазақ тіліндегі атаулардың да орыс тілінің қосымшалары арқылы таңбалануы жатады (Нурбаевск, Бекетайск, Еременское (Еремен), Каратальское т.б.). Отарлау саясатына сәйкес кейбір жер-су атауларының калькалау тәсілі арқылы қойыла бастауы да осы кезеңнен байқалады: Шөптікөл – Сенакосное, Бесмола – Пятигорское, Ақжар – Белоярка, Қызылжар – Красноярка, Қаражар – Черноярка т.б (Жартыбаев, 2008: 91). Бұл орыс атаулары географиялық объектілерде осы күнге дейін сақталған.

Топонимдердің ең көп өзгеруі топоним тілі мен оның мағынасын түсінбеуден, бір тілден екінші тілге өту барысында сөздің айтылымы мен жазылуын дұрыс орындамаудан да болады. Осының салдарынан құжаттарда немесе ғылыми әдебиеттерде бір атаудың бірнеше нұсқасы кездесіп жатады. Қазақ жеріне орыс тілінің енуі әсерінен кейбір қазақ атауларының қосарлы атауға ие болғанын байқаймыз. Мысал келтіре кететін болсақ, Бурабай кентінің атауы аймақты қауіп-қатерден қорғайтын мифтік бураның бейнесінен шыққан. Дала қазақтары Бурабай төңірегіндегі тау мен төбелердің үйінділерін түйе өркешімен байланыстырды. Осыдан ақ бура туралы көптеген аңыздар пайда болды. Негізгі мәселе Бурабай сөзінің мағынасында «Боровое» ұғымын қолдануда. «Боровое» сөзі мүлдем басқа мағына береді, бұл Ожеговтың түсіндірме сөздігі бойынша «бор» яғни «қылқан жапырақты орман» дегенді білдіреді (Ожегов, 1997). Тарихшы ғалым Қ. Абуевтің тұжырымы бойынша алғашқы орыс зерттеушілері мен қоныс аударушылары Бурабайды біріншіден, сөз үндестігіне қарай, екіншіден, тамаша қарағайлы ормандары үшін де «Боровое» деп атаса керек (Абуев, 2013). Бұл атау әлі күнге дейін «Бурабай» атауымен бірге қолданылып, қолданыстан түспей келеді.

Тағы бір мысал Бурабай ауданындағы Қатаркөл ауылы да тың игеру жылдарында жүздеген отбасылардың қоныс аударуы салдарынан атауы бастапқыда «Котуркульская станица» болып құрылып, кейін ол Қотыркөл болып өзгеріп, соңында Қатаркөл атауын иеленді. Қатаркөл атауы ауыл жанында орналасқан көлдің аты. Жергілікті тұрғын С. Ибрагимұлының (1934 ж.т.) мәліметінше бұл көл айналасында Жүкей көлі, Бурабай көлі, Кіші Шабакты, үлкен Шабакты, Шалқар, Зиба көлі, Теке көлдері қатар-қатар орналасқандықтан «Қатаркөл» деп аталған (Эксп. материалдары, 2017).

Осылайша, топонимдердің трансформациялануының жоғары дәрежесі объектіні қайта атау, яғни бұрынғы атауын жою болып табылады. Қалалар мен елді-мекендердің атауын өзгерту құбылысы тарихи дамудың ерекшеліктеріне қарай Қазақстанда барлық кезеңдерде болып отырды. Тәуелсіздік алғаннан кейін кейбір тарихи атаулар қайтарылып, кейбіріне жаңаша атау берілгенмен, бүгінгі таңда зерттеуді және қалпына келтіруді қажет ететін қалалар мен елді-мекендер, географиялық нысандар жетерлік.

Топонимдердің трансформациялануы мәселелерін зерттеу кезінде Ақмола облысының елді-мекен атауларының өзгеріске ұшырау барысы туралы архив құжаттарынан бірнеше дәлелді деректер анықталды. Төмендегі Орталық мемлекеттік архивтің №317 (Переселенческое управление в Акмолинской области) қорынан алынған №58 «1914 жылғы «Ақмола облысының қоныс аудару аудандарындағы елді (бос жерге) орналастыру барысы туралы мәлімдеме» атты архив құжатында (1-сурет) 1915 жылы Көкшетау, Ақмола, Атбасар уездерінде құрылған қоныс аудару ауылдары көрсетілген. Мәліметтерге назар аударсақ, қоныс аударушылар келген кезде жерді ана тіліндегі қазақ атауларымен атап, кейін барып орыс тіліндегі атауларға алмастырғанын аңғардық. Тізімдемеде селение аттарының ауыл тұрғындарының шешіміне сәйкес бекітілген атаулары және олар орналасқан жердің алғашқы қазақ атаулары деп бөліп көрсетілген (ҚРОМА, I. 58). Бұдан Ақмола облысында жаппай қоныс аудару ауылдарының пайда болуы нәтижесінде бірнеше елді-мекен аттары өзгеріске ұшырағанын байқауға болады.

а

б

1-сурет. 1914 жылғы «Ақмола облысының қоныс аудару аудандарындағы елді (бос жерге) орналастыру барысы туралы мәлімдеме

Құжатқа сүйенетін болсақ, қазіргі Бұланды ауданына қарасты Никольское ауылының байырғы атауы Жарлықөл, Ақкөл ауданына қарасты Новорыбинка ауылы Шортанкөл, Урюпинка ауылының тарихи атауы Шолаққарасу болған.

Бұл деректер Ақмола облыстық статистикалық комитетінің (№393қор) осы жылғы «Списки селений по волостям Кокчетавского уезда с указанием года образования и названия участка» атты құжатында да сақталған. Аталған құжат мәліметтері бойынша 1890 жылы Шортанкөл жерінде Новорыбинка, 1899 жылы Шолаққарасу жерінде Урюпинка селениелері пайда болған. Бұлар Алексеев болысының құрамына кірді. 1893 жылы Жарлықөл жерінде Никольск болысына қарасты Никольское селениесінің іргесі қаланған (ҚРОМА, I. 124).

Сондай-ақ, Омбы облыстық тарихи архивінің қорынан табылған ескі тарихи карталар да бұған дәлел бола алады. №198 қордың №13 Ақмола облысы Атбасар уезіндегі қоныс аудару және қосалқы жерлерінің картасынан Новорыбинка ауылы Шортанкөл көлінің жанына салынғанын және Никольское ауылының Жарлықөл жеріне орналасқанын көруге болады (ООГА, I. 13). Яғни, қоныс аударушылар келгеннен кейін жаңадан салынған ауылдарға ат қою барысында бұл мекендер жана атауларды иеленген.

2-сурет. Ақмола облысы Атбасар уезінің қоныс аудару және қосалқы жерлерінің картасы

Урюпинка ауылы Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің мәліметтері бойынша алғашында Сосновка деп аталған. Себебі айналасында үлкен қарағай орманы өскен, орман ағаштары кейін үй тұрғызу мақсатында жойылып кеткен. Кейіннен Урюпинск станицасынан (қазіргі Волгоград облысы Урюпинск қаласы) қоныс аударушылардың келіп қоныстануына байланысты Урюпинка деп аталған. Ұзақ уақыт ауыл Сосновка-Урюпинка деген қосарлы атаумен аталған (Эксп.материалдары, 2006). Этнографиялық экспедиция кезінде Ақкөл қаласының мектеп мұрағатынан табылған жазбада Урюпинка ауылы былайша сипатталады: «Это поселение первоначально называлось Сосновкой – за околицей, за речкой Талкарой, стоит медноствольный сосновый бор. А потом прижилось название Урюпинка и стало впоследствии официальным.

На десяток другой верст южнее Урюпинки ландшафт иной. Перелески постепенно сходят на нет, словно проваливаются сквозь землю, и во все стороны открывается необозримая, отданная во власть шальных ветров степь, рассекаемая балками, оврагами и руслами речушек, многие из которых летом пересыхают». Ал, Шолаққарасу – негізгі қорегін жер асты суларынан алатын, құрғап қалатын өзен мағынасындағы атау. Демек, бұл жер бұрын Шолаққарасу аталғанына негіз бар.

Байқағанымыздай, қоныс атаулары сол жердегі көл аттарымен аталған. Су көздері көшпелілердің өмірінде үлкен рөл атқарды, себебі олар көшіп-қону кезінде, тұрақ орындарын таңдауда бағыт-бағдар болды. Олардың көпшілігі кейіннен сол жерде пайда болған елді-мекендердің атауларына айналды. Алдымен су нысандарының (гидронимдердің) атаулары пайда болып, содан кейін барып қалған топонимдердің пайда болуы топонимикада қалыпты жағдай.

Аталған елді-мекендердің байырғы аттары жергілікті жердің географиялық ерекшелігіне және фаунасына байланысты қалыптасқан. Яғни, көпшілікке түсінікті қазақ тілінің негізінде жасалған ұлттық топонимдер. Ұлттық топонимдер қазақ халқының мәдени мұрасының маңызды бөліктерінің бірі ретінде оларды қалпына келтірудің маңызы зор. Жоғарыда келтірілген деректер ономастикалық жұмыстар жүргізуде ақпарат көзі бола алады деп есептейміз.

Зерттеу нәтижесінде қол жеткізген топонимикалық материалдар негізінде төмендегідей қорытынды жасалды:

1. Ақмола облысы топонимиясының басым бөлігі қазақ тілінің негізінде қалыптасқан болса, кейбірі көне тілдік қабаттарға жатады. Ана тіліміздегі атаулар негізінен гидронимдермен оронимдерде сақталған.

2. Аймақ топонимдерінің трансформациясына қазақтардың Ресей империясының құрамына қосылуынан бастап, тың және тыңайған жерлерді игеру саясатына дейінгі түрлі саяси-тарихи оқиғалар әсер етті.

3. Облыс топонимдерінің біраз бөлігін славян текті атаулар құрайды. Орыс тіліндегі атаулар көбінесе ойконимдерде, яғни елді-мекен атауларында кездеседі.

4. Топонимдер елді-мекендерді қайта атау, жаңа қонысқа жанадан ат қою, тілдік ерекшеліктерге байланысты бұрмалану арқылы трансформацияға ұшырады.

5. Аймақтың кейбір ойконимдері идеологиялық тұрғыдан ескірген болып табылады, олардың тарихи атауларын қалпына келтіру қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер:

Абдірахманов А., Сұлтаньяев О.А. Көкшетау өңірінің жер-су атаулары сөздігі. Көкшетау, 2015. 157 б.

Абдірахманов. А.А. Қазақстанның жер-су аттары. Алматы. Қаз.ССР ҒА баспасы, 1959. 221 б.

Абуев К.К. Топонимам вернуть исконные наименования // Ақмолинская правда. №85 от 3 августа 2013 года. Кокшетау, 2013.

Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің этнографиялық экспедиция материалдары. Көкшетау, 2006.

Ақмола облысының топонимикасы бойынша жүргізілген этнографиялық экспедиция материалдары. ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ҒЗИ. Астана, 2017.

Астана қаласы мемлекеттік архиві (бұдан былай – АҚМА). 362-қор. Фонд А.Ф. Дубицкого. Исследователь Приишимья.

- Әмірқызы. К. Атақоныс ақиқаты. Астана: Елорда, 2001. 193 б.
- Әмірқызы. К. Ауылым – атамекенім. Ақмола: Аққұс, 1993. 305 б.
- Дубицкий А.Ф. Скрижали истории. Краеведческие заметки. Целиноград, 1992.
- Жартыбаев. А.Е. Орталық Қазақстан аймақтық топонимиясы. Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2008. 379 б.
- Жучкевич В.А. Общая топонимика. Изд. 2-е. Минск: Вышэйшая школа, 1968. 432 с.
- Каталог географических названий Казахстана // Т.1. Акмолинская область. Алматы.2002. 204 с.
- Конкашпаев Г.К. Географические названия монгольского происхождения на территории Казахстана // Известия АН Каз.ССР Сер.Филологии и искусствоведения, 1959. Вып.4 (II). С. 85-97.
- Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. Автореф.канд.дисс. Алма-ата, 1949. 15 с.
- Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, 1963. 185 с.
- Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (бұдан былай – ҚРОМА). 317-қор, 1-тізбе, 58-іс. Ведомости о ходе водворения и зачисления на переселенческих участках Кокчетавского, Омского, Атбасарского и других уездах за 1915 год.
- Қазбеков. А. Бурабай. Оқжетпес. Әулиекөл. Көкшетау, 2011. 277 б.
- ҚРОМА. 393-қор, 1-тізбе, 124-іс. Списки селения по волостям Кокчетавского уезда с указанием года образования и названия участка.
- Левшин. А.И. Описание Киргиз-Казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / под.общ.ред. М. Козыбаева. Алматы. Санат, 1996. 656 с.
- Мақанова А.У. Природные основы номинации географических объектов Акмолинской области. Автореф.канд.дисс. Алматы. 2004. 30 с.
- Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. I том. Воронеж, 1898.
- Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Атбасарский уезд. II том. Воронеж, 1902.
- Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Акмолинский уезд. III том. Чернигов, 1909.
- Мурзаев Ә.М. Очерки топонимики. Москва: Мысль, 1974. 382 с.
- Мырзахметов. М. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы.1993. 128 б.
- Ожегов. С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка / Российская академия наук. Институт русского языка имени В.В. Виноградова. 4-е изд., доп. Москва: Азбуковник, 1997. 944 с.
- Омбы облыстық тарихи архиві (бұдан былай – ООТА). 198-қор, 3-тізбе, 13-іс. Карта переселенческих и запасных участков Атбасарского уезда Акмолинской области.
- Орталық Қазақстанның жер-су аттары / Ред. Т. Жанұзақ. Алматы. Ғылым, 1989. 256 б.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1893. Т.1. 1048 с.
- Рычков. П.И. Топография Оренбургской губернии. Ч.1. Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук, 1762.
- Сибирский вестник / ред.Г. Спаский. Том.2. Ч.3. Санкт-Петербург, 1818. 130 с.
- Словцов И.Я. Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году. 199 с.
- Султаньяев О.Л. Принципы номинации в казахской топонимике Кокчетавской области // Ученые записки УрГУ. Серия филологическая. №114. Москва, 1971. Вып.18. С. 62-72.
- Таңғажайып өлке – Бурабай / Ред. Б.Аяған / «Қазақ энциклопедиясы». Алматы.2009. 323 б.

References:

- Abdirahmanov. A., Sultanaev O.A. Kokshetau onirinin zher-su ataulary sozdigi. Kokshetau, 2015. 157 p. [in Kazakh].
- Abdirahmanov. A.A. Kazakhstannyn zher-su attary. Almaty: Kaz.SSR GA baspasy, 1959. 221 p. [in Kazakh].
- Abuev K.K. Toponimam vernut iskonnye naimenovania // Akmolinskaia pravda. №85 ot 3 avgusta 2013 goda. Kokshetau, 2013. [in Russian].
- Akmola oblystyк Tarihi-olketanu muzeiinin etnografialyk ekspedisya materialdary. Kokshetau, 2006. [in Kazakh].

- Akmola oblysynyn toponimikasy boynsha zhurgizilgen etnografialyk ekspedisiya materialdary. KR Ul'tykyk muzeii «Halyk kazynasy» GZI. Astana, 2017. [in Kazakh].
- Amirkyzy. K. Atakonys akikaty. Astana: Elorda, 2001. 193 p. [in Kazakh].
- Amirkyzy. K. Auylym–atamekenim. Akmola: Akkus, 1993. 305 p. [in Kazakh].
- Astana kalasy memlekettik arhivi (budan bylai – AKMA). 362-kor. Fond A.F. Dubiskogo. Issledovateli Priishima. [in Russian].
- Dubiskii A.F. Skrizhali istorii. Kraevedcheskie zametki. Selinograd, 1992. [in Russian].
- Katalog geograficheskikh nazvaniy Kazakhstana // T.1. Akmolinskaia oblast. Almaty. 2002. 204 p. [in Russian].
- Kazakhstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arhivi (budan bylai – KROMA). 317-kor, 1-tizbe, 58-is. «Vedomosti o hode vodvoreniia i zachisleniia na pereselencheskikh uchastkakh Kokchetavskogo, Omskogo, Atbasarskogo i drugih uezdah za 1915 god». [in Russian].
- Kazbekov A. Burabai. Okzhetpes. Auliekol. Kokshetau, 2011. 277 p. [in Kazakh].
- Konkashpaev G.K. Geograficheskie nazvaniia mongolskogo proishozhdeniia na territorii Kazakhstana // Izvestia AN Kaz.SSR Ser. Filologii i iskusstvovedeniia, 1959. Vyp. 4 (II). P. 85-97. [in Russian].
- Konkashpaev G.K. Kazakhskie narodnye geograficheskie terminy. Avtoref.kand.diss. Alma-Ata, 1949. 15 p. [in Russian].
- Konkashpaev G.K. Slovar kazakhskikh geograficheskikh nazvaniy. Alma-Ata, 1963. 185 p.
- KROMA. 393-kor, 1-tizbe, 124-is. Spiski selenii po volostam Kokchetavskogo uezda s ukazaniem goda obrazovaniia i nazvaniia uchastka. [in Russian].
- Levshin. A.I. Opisanie Kirgiz-Kazachih ili kirgiz-kaisaskih ord i stepei / pod.obsh.red. M. Kozybaeva. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. [in Russian].
- M. Myrzahmetov. Kazakh kalai orystandyryldy. Almaty. 1993. 128 p. [in Kazakh].
- Makanova A.U. Prirodnye osnovy nominasii geograficheskikh obektov Akmolinskoi oblasti. Avtoref.kand.diss. Almaty. 2004. 30 p. [in Russian].
- Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniiu sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei. Akmolinskaia oblast. Kokchetavskii uезд. I tom. Voronezh, 1898. [in Russian].
- Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniiu sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei. Akmolinskaia oblast. Atbasarskii uезд. II tom. Voronezh, 1902. [in Russian].
- Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniiu sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei. Akmolinskaia oblast. Akmolinskii uезд. III tom. Chernigov, 1909. [in Russian].
- Murzaev E.M. Ocherki toponimiki. Moskva: Mysl, 1974. 382 p. [in Russian].
- Omby oblystyky Tarihi arhivi (budan bylai – OOTA). 198-kor, 3-tizbe, 13-is. Karta pereselencheskikh i zapasnykh uchastkov Atbasarskogo uezda Akmolinskoi oblasti. [in Russian].
- Ortalyk Kazakhstannyn zher-su attary / Red. T. Zhanuzak. Almaty: Gylym, 1989. 256 p. [in Kazakh].
- Ozhegov. S.I., Shvedova N.Iu. Tolkovyi slovar russkogo iazyka / Rossiiskaia akademiia nauk. Institut russkogo iazyka imeni V.V. Vinogradova. 4-e izd., dop. Moskva: Azbukovnik, 1997. 944 p. [in Russian].
- Radlov V.V. Opyt slovara turkskikh narechii. Sankt-Peterburg: Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk, 1893. T.1. 1048 p. [in Russian].
- Rychkov. P.I. Topografia Orenburgskoi gubernii. Ch.1. Sankt-Peterburg: pri Imperatorskoi Akademii nauk, 1762. [in Russian].
- Sibirskii vestnik / red. g. Spasskii. Tom.2. S. 3. Sankt-Peterburg, 1818. 130 p. [in Russian].
- Slovsov I.Ia. Putevye zametki, vedennye vo vremya poezdki v Kokchetavskii uезд Akmolinskoi oblasti v 1878 godu. 199 p. [in Russian].
- Sultanaev O.L. Prinsipy nominasii v kazakhskoi toponimike Kokchetavskoi oblasti // Uchenye zapiski Urgu. Seria filologicheskaiia. №114. Moskva, 1971. Vyp. 18. P. 62-72. [in Russian].
- Tangazhaiyp olke – Burabai / Red. B.Aiagan / «Kazakh ensiklopediasy». Almaty. 2009. 323 p. [in Kazakh].
- Zhartybaev. A.E. Ortalyk Kazakhstan aimaktyk toponimiasy. Karagandy: Bolashak-Baspa, 2008. 379 p. [in Kazakh].
- Zhuchkevich V.A. Obshaya toponimika. Izd. 2-e. Minsk: Vysheishaia shkola, 1968. 432 p. [in Russian].

Мазмұны
Содержание
Contents

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

Кузембаев Н.Е.
УЧЕНЫЙ ЕВРАЗИЙСКОГО МАСШТАБА: К 80-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ
КАЗАХСТАНСКОГО ВОСТОКОВЕДА Б.Е. КУМЕКОВА.....5

Игбаев С.К., Құдайбергелулы Б.
ДАХШЛЕЙГЕР Г.Ф., ВКЛАД В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ
И В РАЗВИТИИ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....15

Калыбекова М.Ш.
HISTORY OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO POLISH ARCHIVES.....28

Жамолова Д.М.
ВЗГЛЯДЫ ТУРКЕСТАНСКИХ И БУХАРСКИХ ДЖАДИДОВ
О ТРАДИЦИОННОЙ И НОВОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....39

ҰЛЫ АБАЙДЫҢ 175 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ
175 ЛЕТИЕ ВЕЛИКОГО АБАЯ
GREAT ABAY'S 175th ANNIVERSARY

Абуев К.К., Шарипова А.Б., Осипова Ж. К.
ИЗВЕСТНЫЕ КОКШЕТАУЦЫ О ВЕЛИКОМ АБАЕ.....50

ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY

Тайман С.Т.
ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ
ЖӘНЕ МҮСТАФА ШОҚАЙ.....62

Кабдушев Б.Ж., Құдайбергелулы Б.
НЫҒМЕТ НҮРМАҚОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ
РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ.....72

ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY

Оразбаева А.И.
ЖУЗОВАЯ СТРУКТУРА КАЗАХОВ КАК
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ.....84

Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА
В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII - НАЧАЛО XIX ВВ.).....96

Капаева А.Т.
ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЦЕНАТСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....107

**КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД
KAZAKHSTAN HISTORY IN SOVIET PERIOD**

Шілдебай С.Қ.
КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ИНДУСТРИАЛАНДЫРУ САЯСАТЫНА
ҮЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАРСЫЛЫҒЫ.....122

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Матыжанов К.І.
ОТБАСЫЛЫҚ-ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ.....136

Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.
ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ӨКІРЕШ АТА ЕСКЕРТКІШІ СЫР ШЕРТЕДІ.....147

Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ., Қасенова Ә.Д.
БӘБІШ МОЛА 7 КӨЗЕШІЛЕР ЕЛДІ-МЕКЕНІНДЕГІ
ҚЫШ ЫДЫСТАР.....157

Бекзатқызы И.
АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУ
МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....169

Амаргазиева А.Ж.
НАУАКЕСКЕН, БОЛЫССАЙ ЖӘНЕ ҰЗЫНКҮНГЕЙ
ЖАРТАСТАРЫНДАҒЫ АРҚАР БЕЙНЕСІНІҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ.....181

Ualtayeva A.S., Zheleznyakov B.A.
THE UPPER LAYERS OF ZHUANTOBE ANCIENT TOWN ACCORDING
TO NUMISMATICS.....190